

УДК 341.1/.8

Проблемні аспекти узгодження міжнародного та національного регулювання права на справедливий судовий розгляд

У. З. Коруц,

аспірантка Київського університету права НАН України

Визначено зміст застосування понять узгодження та гармонізації. Здійснюється аналіз теоретико-методологічних та практичних аспектів узгодження правового регулювання права на справедливий судовий розгляд. Проаналізовано основні проблеми узгодження законодавства України з міжнародними нормами в аспекті забезпечення реалізації права на справедливий судовий розгляд.

Ключові слова: справедливий судовий розгляд, рецепція, ратифікація, судочинство, судова система.

Коруц У. З. Проблемные аспекты согласования международного и национального регулирования права на справедливое судебное разбирательство

Определено содержание применения понятия согласования и гармонизации. Осуществляется анализ теоретико-методологических и практических аспектов согласования правового регулирования права на справедливое судебное разбирательство. Проанализированы основные проблемы согласования законодательства Украины с международными нормами в аспекте обеспечения реализации права на справедливое судебное разбирательство.

Ключевые слова: справедливое судебное разбирательство, рецепция, ратификация, судопроизводство, судебная система.

Koruts Ulyana. The problem aspects of harmonization of international and national regulation of the right to a fair trial

The theoretic exploration of harmonization (coordination) of international and national regulation of the right to a fair trial are conducted in this article. The concepts, content of coordination and harmonization are defined. The analysis of theoretical, methodological and practical aspects of coordination (harmonization) of law regulation of right to a fair trial is carried out. Analyzed the main problems of legislation of Ukraine and harmonization with the international norms in the context of realization the right to a fair trial.

Key words: the right to a fair trial, ratification, reception, jurisdiction, judiciary.

Міжнародна практика розбудови демократичної держави, формування громадянського суспільства, гарантування та забезпечення захисту прав людини

демонструють необхідність дотримання низки базових фундаментальних засад, які дістали відображення у правових нормах, закріплених у Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Одним з них є дотримання та гарантування державою та міжнародними інституціями права особи на справедливий судовий розгляд, що нормативно закріплено у ст. 6 Конвенції як право на справедливий судовий розгляд¹.

Процеси демократизації в Україні зумовлюють важливість забезпечення всіх прав та свобод громадян. Однак стан судової системи, правове регулювання процесуальних відносин демонструють велику кількість проблем, незважаючи на взяті Україною міжнародні зобов'язання в сфері реалізації та забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Політична та соціально-економічна криза погіршує ефективність функціонування судової системи, об'єктивно виявляючи всі її недоліки. Зокрема, корупція та системні недоліки законодавства свідчать про перманентну необхідність поновлення судової реформи і проведення її в якомога стисліші строки.

Вважаємо, що подальша розбудова громадянського суспільства та імплементація принципів демократії, їх реальне дотримання в процесі правового регулювання суспільних відносин повинні відбуватися з урахуванням зарубіжного досвіду. Це стосується і підвищення рівня ефективності забезпечення реалізації права на справедливий судовий розгляд. Європейський досвід дасть змогу швидко та ґрунтовно змінити парадигму здійснення правосуддя в Україні, зробить її прозорою та дієвою, але це вимагає узгодження національного та європейського законодавства у відповідних галузях.

Проблематика реалізації права на справедливий судовий розгляд в Україні дістала відображення в працях таких учених, як: В.Г. Буткевич, П.М. Рабінович, В.І. Євінгов, В.Н. Денисов, М.М. Антонович, С.М. Ляхвіненко, Ю.С. Лемешко, Ю.А. Тобота, О.М. Іванченко, О.В. Грищук, О.А. Назаренко та ін.

У сучасних публічно-політичних та соціально-економічних процесах слід дотримуватися тих зобов'язань, які виникли після ратифікації Україною Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод і тих зобов'язань, які пов'язані з євроінтеграційними процесами. Дотримання кожного принципу означає не просте слідування міжнародній нормі, а її створення дієвої управлінської системи.

На думку В.Г. Буткевича, сучасна міжнародно-правова наука та практика виходять із того, що узгодження національних правових актів з міжнародним правом – не тільки суб'єктивне право, а й обов'язок. Сторона договору має привести своє законодавство у відповідність з міжнародно-правовими приписами, аби останні ефективно виконувалися².

На нашу думку, слід зосередити увагу на застосуванні поняття «узгодження» на відміну від «гармонізації». Адже категорія «узгодження» є ширшим поняттям і більшою мірою стосується співвідношення міжнародно-правових актів із

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 [Електронний ресурс] : Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004

² Буткевич В.Г. Соотношение внутригосударственного и международного права / Буткевич В.Г. – К. : Вища школа., 1981. – 311 с.

національним законодавством. Поняття «гармонізація» увійшло в правове термінологічне застосування із розумінням процесів, пов'язаних із європейською інтеграцією. Власне, після ратифікації Україною Угоди про асоціацію з ЄС сам термін «гармонізація» набуває більшого значення в контексті практичного застосування та приведення національного законодавства у відповідність з європейськими стандартами. Як зазначає П.М. Рабінович, гармонізація – процес приведення законодавства України у відповідність до правових систем провідних міжнародних організацій Європи³.

Узгодження норм європейського та внутрішньодержавного права практично може відбуватися на стадії як правотворення, так і правозастосування. На думку В.Г. Буткевича, узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права полягає в організаційно-правовій і політичній діяльності держав та інших суб'єктів права, що сприяє виробленню подібних або спільних форм нормативних приписів та їх реалізації відповідно до норм обох правових систем⁴.

Слід зазначити, що узгодження національного та міжнародного законодавства в сфері судочинства, практики його організації, вирішення багатьох інших проблем мають два фундаментальних аспекти: теоретико-методологічний та практичний. Перший передбачає зміну парадигми організації системи судочинства, застосування новітніх методів правового забезпечення та механізмів державного регулювання у цій сфері. Практичний аспект полягає у реалізації сукупності розроблених норм, подоланні проблем у сфері взаємодії судових систем.

Теоретико-методологічний аспект, на перший погляд, постає аморфною, невизначеною площиною взаємодії міжнародних та національних норм і методів правового регулювання. Але насправді він має логічну структуру, а вихідною його проблемою є забезпечення дотримання міжнародно-правових стандартів у контексті забезпечення права на справедливий судовий розгляд.

У цьому контексті доцільно навести точку зору С. М. Ляхвіненка, який під міжнародно-правовим стандартом розуміє насамперед виражену у формі міжнародного договору, міжнародно-правового звичаю або рішення міжнародного суду (зокрема Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що спирається на положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і що тлумачить їх) норму, яка закріплює загальновизнану модель поведінки, стосується основних, фундаментальних та інших прав і свобод людини як у мирний час, так і під час війни, заснованих на визнанні гідності людини та її цінності, а також невід'ємних прав, властивих народові в цілому. Міжнародно-правові стандарти відображають найкращі правові досягнення; фіксуються у вигляді не лише норм, а й принципів права; є обов'язковими вимогами для держав-учасниць, основою для узгодження міжнародного і національного права⁵.

³ Буткевич В.Г. К вопросу об обязанностях государств согласовывать предписания внутригосударственного права с принципами и нормами современного международного права / В.Г. Буткевич // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. – 1980. – №10. – С. 35-43.

⁴ Рабінович П. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини (питання загальної теорії) / П. Рабінович, Н. Раданович // Юридична Україна. – 2003. – № 4. – С. 7-13.

⁵ Ляхвіненко С. М. Реалізація національним законодавством України міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини / С. М. Ляхвіненко // Особистість. Суспільство. Право : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук. практ. конф., присвяч. 10-річчю Полт. юрид. ін.-ту . Полтава, 15 берез. 2012 р. – Х. : Точка, 2012. – С. 431-434.

На думку О.М. Іванченко, вивчення та пізнання процесів узгодження норм внутрішньодержавного та міжнародного права, включаючи притаманні їм суперечливі тенденції, – це глобальні завдання для всіх країн та всього світового співтовариства⁶.

Що стосується «узгодження» та «гармонізації» міжнародного та національного законодавства, то самі ці категорії підкреслюють рівність їх конституційних і міжнародно-правових позицій у правовій системі, демонструють, що вони є самостійними і водночас взаємодіючими правовими елементами. Центральною ланкою цього процесу повинна бути національна конституція. Своїми правовими приписами вона покликана сприяти закріпленню суспільних відносин, що склалися, та їх подальшому вдосконаленню. За своєю сутністю це дві нерозривні конституційні властивості: з одного боку, конституція є своєрідним підсумком, вершиною в розвитку законодавства у країні, вона втілює досягнення правової теорії і практики попереднього часу; а з іншого – є основою вдосконалення права в майбутньому.

Проблема узгодження має і внутрішньодержавний аспект. Адже в ідеалі національна правова система виглядає внутрішньо узгодженою, несуперечливою системою, де кожен з елементів взаємно доповнює один одного і не містить суперечливих положень. Однак на практиці неузгодженість, особливо юридичних норм, зустрічається досить часто. Особливо ця проблема актуальна у зв'язку з імплементацією норм міжнародного права і ратифікацією міжнародних договорів. Проте не можна забувати, що міжнародні норми і міжнародні договори – це особлива складова системи права, що має певну автономію, зберігає онтологічний зв'язок із міжнародним правом. Такий зв'язок цілком очевидний у тому випадку, коли відповідно до положень міжнародного договору він втрачає юридичну силу. В такому разі у сфері національного права виникає казусна ситуація: з одного боку, певний спектр внутрішньодержавних відносин продовжує реалізовуватися, а з іншого – на міждержавному рівні вичерпано умови і ресурси для продовження реалізації подібних відносин. Тому чітке розкриття і нормативне закріплення техніко-юридичних форм узгодження дає змогу ставити надалі питання про контроль за цим процесом. Адже очевидно, що він потребує жорсткої регламентації. Інакше для національного правового простору не лише створюється загроза його цілісності та системності розвитку, а й виникають загрози засадам національного суверенітету⁷.

Як зазначає Ю.Н. Лемешко⁸, важливе значення у гармонізації законодавства України з міжнародним правом має ч. 1 ст. 9 Конституції України, відповідно до якої всі міжнародні договори, що діють, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

⁶ Іванченко О.М. Узгодження норм національного та міжнародного права: юри дико-технічний аспект / О.М. Іванченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 3. – С. 125-132.

⁷ Техніко-юридичні методи узгодження національного і міжнародного права // Збірник наукових праць АПУ. – К. : Академія прокуратури України, 2009. – 400 с.

⁸ Лемешко Ю.Н. Реалізація міжнародно-правових стандартів прав человека в національному законодавстві та на практиці / Ю.Н. Лемешко // Проблеми ефективності міжнародного права. Матеріали науково-практичного круглого столу 4 квітня 2014 року. – Х. : ФОП Бровін О. В., 2014. – С. 54-59.

Що стосується проблематики забезпечення реалізації даної конституційної норми на практиці, а також виконання зобов'язань взятих внаслідок ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, то слід згадати Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»⁹, в якому регулюється питання, пов'язані з виконанням рішень ЄСПЛ як міжнародного органу. Основоположне значення має ст. 17 вказаного Закону, згідно з якою на суди України покладається обов'язок застосовувати Конвенцію і практику ЄСПЛ як джерело права. Очевидно, що вказана норма декларує готовність України до узгодження національного законодавства з міжнародно-правовими нормами, визнаючи пріоритет останніх. Тобто створене підґрунтя для подальшого узгодження теоретико-методологічних засад правового регулювання процесу реалізації права особи на справедливий судовий розгляд.

Деякі вчені акцентують увагу на неефективності та недієвості даної норми, адже попри достатню регламентацію основних міжнародно-правових стандартів прав людини у національному законодавстві їх реалізація та захист відбуваються фрагментарно. Це підтверджує і статистика звернень українців за захистом до ЄСПЛ. Зокрема, в 2013 р. спостерігалось значне збільшення поданих до ЄСПЛ скарг проти України порівняно з попередніми періодами: 13152 скарги проти 7791, зареєстрованих у 2012 році. В 2007–2011 в середньому за рік українці подавали до ЄСПЛ 4,5 тисячі скарг. При цьому загальна кількість усіх поданих до ЄСПЛ скарг майже не змінилася: 65900 у 2013 р. та 64900 – в 2012 р. Що ж стосується розгляду скарг, то лише 22% з них визнаються такими, що не підлягають розгляду, як правило з причин порушення юрисдикції¹⁰.

З одного боку, це свідчить про загострення ситуації із доступом до правосуддя в Україні або з його неупередженістю. Тобто проблема має всі ознаки системної кризи та надмірної корумпованості судових органів. З іншого боку, збільшення кількості звернень може свідчити про зміну методології вирішення проблем та захисту інтересів самих українців. Як правило, оформленням і поданням скарг до ЄСПЛ займаються адвокатські та юридичні фірми, які провадять повний супровід судового захисту порушених прав особи. Тобто національні юристи вбачають в особі ЄСПЛ реальний механізм досягнення мети – відновлення порушених прав особи.

У контексті цього слушною є думка Ю.А. Тоботи про те, що переосмислення сутності та змісту сукупності норм і принципів міжнародно-правових угод, конвенцій та інших документів у сфері захисту прав та свобод особи в середовищі як юристів-практиків, так і теоретиків, є вихідною умовою зламу стандартів нормотворчості, які були закладені спочатку радянською системою, а потім еволюціонували під впливом активізації лобістсько-корупційних процесів¹¹.

⁹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV [Електронний ресурс] : Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

¹⁰ *Европейский Суд по правам человека*. Статистика ЕСПЧ за 1959–2014 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://european-court.ru/statistika-evropejskogo-suda>

¹¹ *Тобота Ю.А.* Категорія «справедливий судовий розгляд» у рішеннях Європейського суду з прав людини: поняття та критерії / Ю.А. Тобота // Проблеми ефективності міжнародного права. Матеріали науково-практичного круглого столу 4 квітня 2014 року. – Х. : ФОП Бровін О. В., 2014. – С. 90-94.

Слід зазначити, що у вирішенні проблем забезпечення права на справедливий судовий розгляд доцільно застосовувати два методи нормотворчості: рецепцію та ратифікацію. Ратифікація достатньо поширена в законодавчій практиці Верховної Ради України, що ж стосується рецепції, то виникає декілька питань. Як відомо, рецепція – універсальний метод узгодження норм національного права, що текстуально повторюють норми міжнародного права, конкретизують і пристосовують їх до особливостей національного конституційного ладу і правової системи. При рецепції міжнародно-правова норма дослівно відтворюється в акті національного законодавства. Тому вважаємо, значна частина розділу Конституції України “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина” є результатом рецепції відповідних положень Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

Тому доцільність рецепції однозначна та об’єктивна, але яким чином обирати ті нормативні акти, які її потребують. При цьому виникає питання, як визначити критерії необхідності та допустимості застосування тих чи інших надбань світової правничої думки? І головне, яким чином зберегти національну ідентичність держави в процесі побудови її правового поля, адже рецепція унеможливає зміни в змісті норм, сприяє формальному зближенню, уніфікації національних норм, що регулюють аналогічні відносини.

У сфері захисту прав людини єдиним орієнтиром визнано людину з її правами й обов’язками. В цьому випадку говорити про взаємні зміни національних та міжнародно-правових норм нелогічно, оскільки незмінний сам об’єкт цих прав – людина. Тому відбувається проста еволюція національного права в бік його зрощення з нормами міжнародного права під прямим впливом останнього.

Що стосується практичних заходів щодо узгодження міжнародного та національного регулювання права на справедливий судовий розгляд, то слід звернути увагу хоча б на основні проблеми: подолання корупції, підвищення ефективності виконання судових рішень, низький рівень міжнародного співробітництва. За оцінками голови робочої групи Комісії з ефективного судочинства, французького правника Жен-Поля Жана, Україна надала менше за всіх інших 47 країн-учасниць інформації та статистичних даних до вивчення та найгірше співпрацює з Радою Європи в питаннях ефективності судочинства¹².

На перший погляд, ці дві проблеми є надто загальними та майже невіршуваними, але саме вони є найсуттєвішими перешкодами на шляху реалізації права людини на справедливий судовий розгляд. Насамперед проблема подолання корупції не може бути вирішена фрагментарно, виключно у сфері судочинства, оскільки передбачає максимальну мобілізацію всього комплексу державно-управлінських інструментів та механізмів правового регулювання. До того ж наскільки системною є проблема корупції в Україні, настільки ж системними мають бути підходи до її подолання, а отже, очікування ефекту від вжитих заходів може бути досить тривалим.

¹² *Європейська комісія з ефективності правосуддя.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/profiles/ukraine_EN.asp

З огляду на це пропонується взяти такі основні заходи з реформування судової системи в контексті повноцінного забезпечення реалізації права людини на справедливий судовий розгляд: виборність суддів судів першої інстанції територіальною громадою; жеребкування при призначенні суддів судів апеляційної інстанції; територіальна ротація суддів апеляційної інстанції кожних три роки; постійне стажування та підвищення кваліфікації суддів апеляційної інстанції на базі ЄСПЛ; строковість обіймання суддівських посад судьями вищих спеціалізованих та Верховного Суду України з подальшим переведенням їх на посади з консультативними та дорадчими повноваженнями в пленумах та президіях відповідних судів; розробка та імплементація в кримінальне законодавство норм щодо складу злочину під назвою «корупційне діяння» із максимальною деталізацією різних варіацій складів злочину.

На нашу думку, узгоджуючи різні аспекти міжнародної та національної практики в системі забезпечення реалізації права людини на справедливий судовий розгляд в контексті виконання судових рішень, слід акцентувати увагу на неефективності роботи національної виконавчої служби та фактичній відсутності дійових механізмів виконання рішень ЄСПЛ на території України. Справа в тому, що право на справедливий судовий розгляд не обмежується формальним доступом особи до судової інстанції, а полягає в отриманні практичного (матеріального) результату від відстоювання порушених прав. Тому важливо, щоб відбувалося швидке виконання рішень суду в повному обсязі. Окрім вирішення суто матеріальних питань забезпечення діяльності системи виконавчої служби, потребує уваги подолання правових та інституційних суперечностей при виконанні рішень суду у випадках їх екстериторіальності. Вирішення питань взаємодії виконавчої служби України з європейськими аналогами має бути перенесене спочатку на рівень міждержавного політичного діалогу. І вже виходячи з досягнутих домовленостей, відпрацьовується модель взаємодії, після чого мають бути підписані галузеві меморандуми, протоколи та інші документи, які б регулювали різні аспекти виконання екстериторіальних судових рішень.

Досягнення Україною європейських та світових стандартів демократії, формування активного громадянського суспільства, створення ефективної інституційної основи державно-публічного управління – всі ці напрями залежать від спроможності влади забезпечити дотримання фундаментальних принципів функціонування демократичної держави. Сучасна ситуація в Україні із забезпеченням реалізації громадянами права на справедливий судовий розгляд потребує проведення низки реформ, зокрема: судової реформи; реформи системи виконання судових рішень; переосмислення ціннісних орієнтирів у нормотворчості тощо. Усе це сприятиме забезпеченню узгодженості теоретико-методологічних та практичних аспектів міжнародного та національного регулювання права на справедливий судовий розгляд та підвищенню ефективності виконання судових рішень, у тому числі міжнародних судових інституцій, на території України.